

PSİKANALİZ KURAMI ve LEONARDO DA VINCI'DE YARATIM

PSYCHOANALYSIS THEORY AND CREATION IN LEONARDO DA VINCI

Ecem GÖRÜR*

1 Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye, ORCID ID: 0009-0008-5828-0849

*Sorumlu Yazar: eecem627@gmail.com

ÖZET

Bu makalede Sigmund Freud'un öncülük ettiği psikanaliz kuramı ve Leonardo da Vinci'nin yaşamı ile eserlerine etkileri incelenmiştir. Öncelikle kurama dair bilgiler ortaya konmuş, bu bağlamda sanat ile ilişkileri açığa çıkarılmıştır. Bu kuram başlangıçta histerik hastaların tedavisinde kullanılmış, insan beyninin davranışlar ve dürtüler üzerindeki etkisi çözümlenmeye çalışılmıştır. Bilinçaltı, çocukluk tecrübelerinin geleceğe aktarılmasıdır ve kişilik yapımız bunun üzerine inşa edilir. İstek ve dürtülerimiz rüyalarda, dil sürçmelerinde, kurduğumuz hayallerde veya yarattığımız eserlerde ortaya çıkabilir. Her sanatçı eserine kişiliğinden bir iz bırakır ve bu bağlamda eserler ve sanatçı daha iyi anlaşılır. Çocukluğunda annesinden ayrı kalan Leonardo'nun resimlerine yansıyan anne imgeleri bu duruma iyi bir örnektir. Bilinçaltının davranışlarımız üzerindeki etkisini inceleyen Freud, edebiyat, resim ve heykel alanlarında yaptığı çalışmalara da yer vermiş, Leonardo Da Vinci'nin yarattığı eserler ve hayatı üzerine bir takım çalışmalar ortaya koymuştur. Bu makalede Leonardo Da Vinci'nin eserleri psikanalitik bir bakış açısıyla incelenmiş ve yaratma eylemi ile bilinçaltımız arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Ana kaynak olarak Freud'un araştırmaları sonucu ortaya çıkan Sanat ve Edebiyat adlı eserden yararlanılmış, sanat ve psikanaliz üzerine kaynaklar incelenmiştir.

ABSTRACT

This article examines the theory of psychoanalysis pioneered by Sigmund Freud and its effects on Leonardo da Vinci's life and works. First of all, information about the theory is presented and in this context, its relations with art are revealed. This theory was initially used in the treatment of hysterical patients, and the effects of the human brain on behaviors and impulses were tried to be analyzed. The subconscious is the transfer of childhood experiences to the future and our personality structure is built on it. Our desires and impulses can manifest in dreams, slips of the tongue, daydreams or in the works we create. Every artist leaves a trace of his/her personality in his/her work and in this context, the works and the artist can be better understood. The mother images reflected in the paintings of Leonardo, who was separated from his mother during his childhood, are a good example of this situation. Freud, who examined the influence of the subconscious on our behavior, also included his works in the fields of literature, painting and sculpture, and put forward a number of studies on the works created by Leonardo Da Vinci and his life. In this article, Leonardo Da Vinci's works are analyzed from a psychoanalytic point of view and research on the relationship between the act of creation and our subconscious mind is included. As the main source, the work titled Art and Literature, which emerged as a result of Freud's researches, was utilized and sources on art and psychoanalysis were examined.

Makale Geçmişi

Geliş: 01.06.2024

Kabul: 11.07.2024

Yayın: 01.10.2024

Anahtar Kelimeler:

Freud, Psikanaliz, Bilinç, Yaratma, Leonardo da Vinci.

Article History

Arrival: 01.06.2024

Acceptance: 11.07.2024

Publication: 01.10.2024

Keywords:

Freud, Psychoanalysis, Consciousness, Creation, Leonardo da Vinci

1. GİRİŞ

Her bir resimde gizemli bir şekilde koca bir yaşam saklıdır der Kandinsky. Acılar, şüpheler, hayretle geçen saatlerle dolu bir yaşamda sanatçı yaratma eylemi ile meşgulken neye haykırır? Neyi ilan etmek istemektedir? “Sanatçının işi insan kalbinin derinliklerine ışık tutmaktır” der Schumann. (Kandinsky, 2020). Sanatçı yaratım eyleminde bilinçli mi davranır; yoksa bilinçsizce bilincini mi aktarır? Bu sorularla ilgilenen ve bir yanıt arayan bir düşünür vardı ve bu kişi Freud’dan başkası olamazdı. Eserin, sanatçının iç dünyasından bir kesit barındırdığını, iç dünyanın ise psikanaliz yoluyla ortaya çıkabileceğini savundu. Sanatçı eserlerinde olmak istediği karakteri yaratır, haz ve arzularını rahatlıkla dökebilir, bu da sanatçıda bir tür rahatlama yaratır. Libidoya1 karşı bir savunma mekanizması olan yaratıcılık, bireyin toplumla çatıştığı noktada ortaya çıkar. Storr’a göre sanatçı depresyona karşı kendisini ve hayal dünyasında zarar gören şeyleri onarmak için kendi iç dünyasına ait bir ürün yaratmaya yönelebilir. Yine Stor’a göre kişinin sanata yönelmesini bir başka nedeni de ait hissetmediği dünya ile yeniden bağ kurma isteğidir. Genellikle bu durum edebiyatta karşımıza çıkar. Sanatçı “hayal dünyasında oluşturduğu olay ve imgeleri” hikayeleştirerek kendine yeni bir dünya oluşturur ve kendini bu hikayenin içinde hissederek bir iyileşme, arınma hisseder- Aynı zamanda yaratıcılığı iç çatışmaları çözümleyebilmek için belki de en iyi teknik olduğunu savunmasına karşın, bunun tek yolu olmadığını da belirtir (Aktaran: Bender, 2013). Bu görüşlerin temelleri psikanaliz tarafından atılmıştır. Yine benzer şekilde Kagan ise, psikanalizme göre yaratıcılığın, içgüdüsel dürtülerle, atılğanlığın ürünü olduğunu, yaratıcı davranışların, kişinin iç çatışmaları ve saldırgan enerjisinin toplumca benimsenen ürünlere dönüşmesi ile ortaya çıktığını savunmaktadır. (Bender, 2013).

2. PSİKANALİZM VE SANATSAL YARATMA

“Sanat başta olmak üzere, insanın tüm etkinliklerinin gizli içeriklerini ‘Uygulamalı Psikanaliz’ araştırmaktadır. Sigmund Freud’un 1900’de yayınlanan ‘Düşlerin Yorumu’ adlı yapıtı 20. Yüzyıl boyunca tüm alanlardaki sanatçıları etkileyip çok önemli bir değişimin yaşanmaya başlamasına neden olmuştur. Özellikle bilinçaltı içeriğin sanatsal eyleme dönüştürülerek dışa vurulması, sanatçının bireysel dilini oluşturmasına katkılarda bulunmuştur.” (Baydemir, 2020). Freud’a göre psikanaliz, sadece ruhsal hastalıklarda kullanılan bir tedavi yöntemi değil, aynı zamanda sanatsal, dini ve felsefi konulara cevap olabilecek bir bilim dalıdır (Aliçavuşoğlu, 2012). Çünkü ona göre arzunun bir diğer doyumunu ise yaratma ediminde saklıdır. Freud’a göre sanatçı bu bağlamda önemlidir ve sanatçı da bir çeşit ruh hastasına yakın sayılır (Moran, 1991). Aslında sanatçı, bu itemleri başarılı bir şekilde nesnelleştirebildiği için bu gözle görünür. Çünkü o, kendini eserleri ile apaçık ortaya koyan kişidir. Herbert Read bu konuyla alakalı düşüncelerini Sanat ve Toplum kitabında şöyle dile getirir: Gerçekte hayalden geriye doğru gidildiğinde tekrar gerçekliğe ulaşan bir yol vardır ve bu sanattır. Sanatçıda da içe dönük bir düzen vardır ve bu durum nevrozlu kadar ulaşmaz... Sanatçı nevrozlu bir sonuca ulaşmamak için pek çok farklı seçeneğe sahip olmaya yatkındır. Onların sıkıntıları nasıl bastırdıkları bilinen bir husustur (Read, 1981). Sanatçı bu bağlamda kendi kendine psikoterapi uygulayan kişidir. Bu yaklaşımların sonucu gösteriyor ki, sanatçı sanılanın aksine nevrozlu kişi değil, o ruhsal hastalıklardan sanat kalkanyla korunan kişidir. Rollo May, bu görüşe karşı “Nevrotik ve sanatçı –her ikisi de insan soyunun bilinçdışında yaşadıkları için- bize daha sonra tüm toplumu saracak olan durumu gösteriyorlar. Nevrotik de sanatçı gibi, kendi nihilist ve yabancılaşmış yaşantısından (farklılığı kabul edilmemiş) doğan aynı çelişkileri yaşıyor, fakat bu iç yaşantılara anlam veremiyor; bu çelişkileri yaratıcı ürünlere dökmenin yetersizliğiyle, onları

¹ Libido, Sigmund Freud tarafından ortaya atılan “insanın ana sorun kaynağı” olarak görülen, bastırılmış duyguları insan benliğinde ateşleyen terimdir. TDK sözlükte “insanın davranışlarının temelini oluşturan cinsel içgüdü” olarak tanımlanmıştır. Freud, diğer uzmanların “insana yaşama gücünü veren enerji” demesine rağmen libidonun zararlı olduğunu kanıtlamıştır. Freud’a göre libido içgüdüsel enerjidir.

Atf/Citation: GÖRÜR, E. (2024). Psikanaliz Kuramı ve Leonardo Da Vinci’de Yaratım, Art7 Sanat ve İletişim Dergisi, 1(2), 5-16.

reddetmenin olanaksızlığı arasında bocalıyor” cümlelerini kullanmıştır (May, 2013). Freud sanat ve psikanalizi birleştirmesi bu alanda birçok gelişimi de beraberinde getirmiştir. Tedavi alanında gelişmeler sağlanmış, nevrotik rahatsızlıklara sanat yoluyla terapiler uygulanmış ve fayda görülmüştür.

Tatmin aracı yaratan sanat eseri, sanatçı vasıtasıyla yaşamın güçlüklerine karşı bir teselli yaratır ama bundan fazlasının olmadığına altını çizen Sigmund Freud bunu ısrarla belirtir. Sanat yapıtı zevk verir ve yaşamın sıkıntılarından geçici bir uzaklaşma sağlar. Bu anlamda Friedrich Nietzsche’nin sanatın bir yalan olduğunu, sanatçıların ise en büyük yalancılar olduğunu çünkü gerçeklere katlanabilmek için elimizde sadece sanat olduğunu söyleyen düşünceleriyle Freud’un düşünceleri birbirine benzemektedir. İkisi için de sanat gerçeklerle mücadele etmede bir basamaktır. Bilinçaltının dönüştürülerek dışa vurulması, sanatçının bireysel dilini oluşturmasına katkılarda bulunmuştur. Sanatçıların, eserlerinde ifade yöntemi olarak sıkça semboller kullandıkları görülmektedir. Dolayısıyla her iki düşünür de sanatın iyi ki var olduğunu ama uzun süreli bir şifa sağlamadığını belirtmektedirler (Çelikkan, 2017).

Sanatçı içindeki dürtüleri somut bir dünyaya aktardığında rahatlamış olmakla birlikte izleyici-okur da aynı tadı alabilir. Sanatçının bilincinde olmaksızın ortaya koyduğu bu eserle pek çok insanın haz duyması sağlanır. Bu durumda Aristoteles’in kuramında olduğu gibi bir “katharsis” meydana gelir. “Anlatımcılığa göre, sanatçı kendini dürtten, neredeyse rahatsız eden duygularını dile getirmek gereksinimi içinde, bunlara bir biçim verip sanat ürünü halinde ifade edince rahatlar. Bu duygulardan arınmanın yalnız sanatçıda meydana gelmeyip tüketicinin de bu duyguları yaşayıp bunlardan kurtulduğunu ileri süren aktarımcılar, bir anlamda, Aristo’daki katharsis düşüncesinden başka bir şey söylememektedir.” (San, 2018).

Sanatçı olmak istediği kişiyi, arzularını başarılı bir şekilde eserine aktardığında –bir nevi bunu gerçekleştirmiş gibi- rahatlamaya erişebilir. “Sanatkâr, herhalde, kişi ile toplum arasında mevcut tiksinti ve barrier’lerine karşı duygularını ifade edebilmektedir. Bunu yaparken de gün-düşlemelerinin egoistik karakterlerini yumuşatıyor ve değiştiriyor, on kılık-kıyafet değiştiriyor, fantezi’lerini estetik ve zevk verebilecek bir form’da bizlere sunuyor. Bizlerin aldığı zevk ve rahatlık da kendi zihinlerimizdeki gerilimin koyverilmesinden başka bir şey değildir (Ersevim, 2008). Bu noktada yazar, olmak istediği kişiyi ve arzu ettiği düşüncelerini bir karakter yaratarak yazıya döktüğünde –sanki bunu gerçekleştirmiş gibi- rahatlama yaşıyor. Aynı zamanda izleyici-okur da aynı tadı alabiliyor. Bundan dolayı sanatçının kişiliğini ve eserini anlamamızda psikanalizm doğru bir yol olabilir ancak kesin bir sonuç vereceği tartışılabilir bir durumdur. Eserleri psikanalizm kuramında inceleyenlere göre sanatçı eseriyle, bir hastanın terapi sırasında kendini açığa vurması gibi, incelenebilir.

Freud döneminin sanatıyla pek ilgilenmemiş, yaşamında olduğu gibi sanat anlayışında da gelenekçi bir tutumla hareket etmiştir. Kendisinin sanat ve sanatçılardan anlamadığını dile getirmiş, sadece sevdiği ve etkilendiği sanatçılar üzerinde çözümler yaptığını dair vurgu yapmıştır. “Sanatta söz sahibi biri değil, aksine bu konuda hayli toy olduğumu peşin peşin dile getireyim. Sanat ürünlerinin konusunun, benim için, biçimsel ve teknik niteliklerinden daha güçlü bir çekiciliğe sahip olduğunu sık sık gözlemledim, gelgelelim sanatçı için eserin değeri her şeyden önce bu biçimsel ve teknik niteliklerde yatıyor.” (Freud,2021).

En bastırılmış, dile getirilmemiş dürtüler tıpkı rüya ve dil sürçmelerinde olduğu gibi yapıtta yerini alır ve yapıtın psikanalizm çerçevesinde incelenmesi, eser kadar sanatçının da bilinçaltının bir çözümlemesidir. Yaratıcılık, bilinçaltındaki dürtülerin somut halidir. Freud buna yüceltme adını verir. “(...) başarılı bir bastırma bir yüceltmeyi içerir. Fikir bastırılmıştır ve ona bağlanmış olan enerji başka bir fikir ya da nesneye aktarılmıştır –Freud’un klasik örneklerinden birinde Mikelanj’in homoseksüelliği onun sanatsal çalışmalarına dönüştürülmüştü; daha genel olarak, homoseksüellik aynı seks dostluklarına dönüştürülmüştür.” (Craib, 2004).

Yüceltme, bir nevi libidonun dönüştürülmesidir. “Bütün yaratıcılığın altında yatan mekanizma yüceltmedir yani cinsel enerji ya da libidonun toplumsal ya da estetik yönden daha çok kabul görür biçimlere aktarılması ve dönüştürülmesidir.” (Çelikkan, 2017). Freud’a göre libido, cinsel dürtüye dayanan enerji, içgüdü olarak tanımlanırken, bazı düşünürler bu görüşe karşı çıkar. Jung’a göre libido sözcüğü açıkça cinsel bir dürtü anlamını taşımaz. Jung libidoyu; istek, güdü ve doğal enerji olarak tanımlamıştır. Bu enerji cinsel olarak, yaratma biçiminde veya harekete geçme eyleminde kendini gösterir. Bilinçaltında libidonun akışını değiştirecek ya da onu yaratıp yönlendirecek hayali bir temsil yaratır. Bunlar, rüya şeklinde karşımıza çıkabilir. Bir diğer yol ise yaratma eylemidir. Sanatçı zorlandığı olaylarla, rüyasındaki biçimlerle, dikkatini verdiği unsurlarla bir imge yaratabilir. Bunların tümü bilinçaltıyla ilgilidir. Romantik sanatçılar da; akıl, zekâ, düşünce ve zihin gibi şeylerle gerçek bir sanat eseri yaratılacağına olanak vermez. Onlara göre yaratma, bilinci aşar ve içimizde bilmediğimiz bir kuvvetten doğar. Goleman ise, duygular ile karıştırılan hislerin yanına bir de dürtüyü ekler ve onları şöyle belirginleştirir: duygunun ifade ortamı dürtüdür; tüm dürtülerin özü kendini bir eylemle ifade etmek isteyen hislerdir (Aktaran: Bender, 2013).

2.1 . Sigmund Freud ve Kuramı

Psikolojinin en önemli alt dallarından biri olan psikanalizin kurucusu Sigmund Freud, nevroitik ve psikotik hastaların zihinsel süreçlerini ve bilinç dışına ait olguları diyalog yoluyla inceleyerek yeni bir yöntem geliştirmiştir. Çalışmalarına biyoloji, fizyoloji ile başlayan Freud, nöroanatomi ve nöropatolojiyle devam etmiştir. Bu yıllar insan beyninin sadece merkezi sinir sistemi anatomisi üzerine yoğunlaşmış, daha sonra Theodor Meynert’in psikiyatri kliniğinde beş ay geçirmiştir. Çalışmalarına hala fiziksel bilimlerle devam ederken bir yandan histeri² ve hipnotizma ile ilgilendi. Viyana’da kendi kliniğini kurdu ve nöropatolojik çalışmalarını bırakmadı. Fakat giderek daha fazla bir biçimde nevrozların tedavisiyle ilgileniyordu. Josef Breuer, histerisi olan bir kızı kendi yöntemi ile iyileştirmeyi başarmıştı ve Freud ile görüşerek bu yöntemi tekrar hayata geçirmek için onu ikna etti. Zihnin derinliklerinde yer alan anılar, travmatik yaralanmalar hastayı psikolojik ve fizyolojik olarak etkiliyor, krizler geçirmesine neden oluyordu. Breuer’in bu yöntemi, hastayı hipnotik bir hale getirerek sorunun ana kaynağını, unutulmuş ruhsal yaralanmalarda bulmayı hedefliyordu. Freud bu yönteme “katharsis” adını verdi ve yöntemde değişiklikler yapmaya başladı. Psikanaliz adını verdiği bu yöntem, bireyin unutulmuş, bastırılmış yanlarını; zihinsel süreçlerin bilinçaltı unsurlarıyla bağlantısını diyalog yoluyla ortaya çıkaran klinik bir yöntemdir.

2.2. Psikanalizm ve Bilinç Kavramı

Bilinç kelimesi kendinin varlığına, hassas veya farkında olma anlamıyla ilk kez 1620’de kullanılmıştır (Ersevimi, 2008). Freud’a göre yapılan her eylem bilinçli olsun ya da olmasın bilinçdışıyla alakalıdır. Sanatçılar bir dışavurum hareketiyle sanatını ortaya koyar ve bu aslında onlar için bir bakıma bir kaçış yöntemidir. Bilinçaltının en derinliklerinde yer alan kısımları sanat gibi yollarla açığa çıkar.

Bersani, "Psychoanalysis and the Aesthetic Subject" makalesinde Freud'un bir sözüne yer verir; "Geçmiş her şey muhafaza edilir. Bilinçaltı, aklın dünyadan en saklı olan bölgesi değildir; ancak bilinmeye direnç gösterir, çünkü onu bilmeye çalışanın fersah fersah üstündedir, onunla aynı cinsten değildir". Freud topografik ruhsal yapı modelinde bilinci üç kısma ayırır. Bilinç öncesi akıl, bilinçli akıl ve bilinçdışı. Yaratma eylemi burada bilinçli akıldan kaynaklı olduğu sanılsa da aslında bilinçdışı ile bağlantılıdır. Eserler ve sanatçının iç dünyası bu kuramla açıklanabileceği düşünülür. Her ne kadar bu kuramı savunan olsa da eksik noktaları olacaktır. Yaptığımız her eylem veya eser bilinçdışı ile doğrudan

² Histeri veya isteri, psişik ve motor bozukluklar, özellikle duygusal reaksiyonlarda taşkınlık, ani sinirlenme, hareket bozuklukları, geçici kişilik değişimi ve günlük hafıza kaybı gibi çeşitli sistemlere ait psikosomatik şikayetlerle belirgin psikonevroitik bozukluktur.

bağlantılı olmayabilir. Sanatın kilise etkisi altında olduğu dönem sanatçının kişisel fikri ya da iç dünyası henüz önem kazanmamıştı. Bu dönem sanatçılar istenileni yapıyor kendi dünyasından bir parça bırakmıyordu. Olsa olsa çalışma tarzı iç dünyasından parçalar barındırabilirdi. Ancak bunu ortaya çıkarmak hem çok zorlu hem de bilinçdışına ait çok kısıtlı bilgiye ulaşılmasını sağlardı.

Bilinçdışı, bebeklikten erginliğe kadar ulaşan; normal bilinç süreçleriyle ulaşılması en zor ve en derin kısımdır. Bastırılmış duyguları, korkularımızı, cinsel istek ve dürtülerimizi, kabul edilmediği ve istenilmediği için bastırılan veya unutulmuş anıları, dürtüleri ve saldırganlığı içinde barındıran kısımdır. Bu kısımlar açıkça görülmesi, kolayca ulaşılmasa davranışlarımız ve bilinçli düşüncelerimiz üzerinde yüksek bir etkiye sahiptir. Bilinçdışı bu noktada doyuma ulaşmayı, dışarı çıkmayı hedefler. “Aklin bilinçdışı içeriğinin, tümüyle, enerjilerini doğrudan birincil fiziksel içgüdülerden alan davranışsal eğilimlerin—arzular ya da istekler etkinliğinden ibaret olduğu görülmüştür. Anında doyum sağlamak dışında hiçbir düşünceye aldırış etmeksizin işlerler...” (Freud, 1999).

Sanat da burada devreye girer. Sanatçı bu noktada bilinçdışına ait, dışarı çıkmak isteyen dürtüleri en sağlıklı yolla eserine aktarır. Freud’un teorisine göre bir fikrin bilinç dışında yer alması, o fikrin bilinç tarafından yakalanamayacağı anlamına gelir. Sadece bilinç öncesinde yer alan fikirler belli şekillerde bilince ulaşabilir (Sevinç, 2019). Bir eseri her zaman neden yaptığımız hakkında fikir sahibi olamayabiliriz. Yalnızca o şekilde boyamak, o kelimeyi yazmak ya da çizmek isteyebiliriz. Pablo Picasso’nun Office tablosunun psikanalizi yapıldığında şu cümleyi kurmuştur: “Bunlar sizin fantezileriniz, ben yaratmak için yaratıyorum!”. Farkında olmadan yapılan eylemlerin, esprilerin ve nereden geldiğini bilmediğimiz dürtülerimizin temelini baktığımızda karşımıza bilinçdışı çıkıyor. Bunun kabul görmesi de bir hayli zorlaşıyor.

Freud’un ortaya attığı Oidipus kompleksine bakacak olursak, bu dönem bilinçsiz olarak ilerler. Kişi, karşı cins ebeveynine yoğun ilgi besler. Hemcins ebeveyne duyulan nefret daha farklı noktalarda kendini belli eder. Bu noktada çocuk için iki olasılık vardır. Bu olasılıklardan ilki, çocuk ilgi duyduğu ebeveyninden uzaklaşır; kendi libidosuna -vicdanına yönelir. Bu narsisizme yol açar ve gelişim esnasında kendini homo- seksüellik biçiminde gösteren bir saplantıyı doğurabilir. İkinci ve daha sık rastlanan olasılık ise birey bu ilgisini başka bir alana yönlendirir, âşık olabilir. Bu adaptasyonun sağlıklı bir şekilde yaşanmadığı durumda kişi kendini adapte edemez, arakesit alanda kalır ve Freud’un teorisine göre kişi psikotik³ ya da nevrotik⁴ bozukluk yaşayabilir. İlgisini başka bir alana yönlendiren bireyde daha çok şu durum gözlemlenir: kişi bilinç dışında bastırıldığı doyuma ulaşmak için bir kaçış yolu arar. Çocuklukta oyun oynama, kendi oyununun senaristi olma durumuyla rahatlatılan bu dürtü, erginlikte hayal kurma eylemine dönüşür. Yetişkin kişi hayallerini gizler, bunu anlatmak için bile bir utanç duyar. Freud’a göre düş kurmak, mutlu insanların yapamadığı bir eylemdir. Bunu ancak doyuma ulaşmamış kişiler yapar (Bender, 2013). “...Bundan ötürü insan gerçek hayatta kavuşamadığı bu zevkleri hayal-kurma yolu ile elde etmeye çalışır. İnsanlar büyüdüklerinde oyuna son verirler ve aldıkları hazdan vazgeçmiş gibi görünürler. Fakat bu doğru değildir. Bu yalnızca onu bir diğeri ile yer değiştirmektir. Böylece gerçeklik ilkesinin sözünü geçiremediği bir hayal dünyasında insan en gizli arzularını tatmin eder. Çoğunlukla cinsel ya da kendini başarılı, kuvvetli ve yüksek görmekle ilgili isteklerdir bunlar. Bu hayal kurma eylemi aşırı kaçır, normal sınırları aşarsa ruh hastalığı için ortam hazırlanmış demektir.” (Moran, 1991). Bastırılan dürtüler rüyalarda, dil sürçmelerinde kendini açığa çıkarır. Böylece bireyin arzuları ve içgüdüleri bastırılarak bilinçdışına itilmiş olur. Birey bu arzuları ya da içgüdüleri tatmin ettiği takdirde toplum tarafından ötekileştirileceğini düşünür. Bundan kaçan kişi, bu içgüdüleri bilinçaltına

³ Psikoz, duyu ve düşüncelerin yüksek oranda bozulduğu zihin durumunu tanımlamakta kullanılır. Kişilik değişikliği, düşünce bozukluğu, gerçek ile bağlantının kopması ve zarar görmesi olarak tanımlanabilir.

⁴ Nevrotik, huzursuzluk, güvensizlik, kaygı, nefret, plansızlar ve odaklanmamak gibi belirtilerle ortaya çıkan bir duyu durum bozukluğudur

iter. İtilen içgüdü ve arzular bu bölgede denetimsiz ve serbest bir şekilde kalırlar. Freud bu bastırılma sonucunda nevrotik rahatsızlıkların ortaya çıktığını savunur (Saldıran, 2012). Teorisine göre kişi psikotik ya da nevrotik bozukluk yaşayabilir. İlgisini başka bir alana yönlendiren bireyde daha çok şu durum gözlemlenir: kişi bilinç dışında bastırıldığı doyuma ulaşmak için bir kaçış yolu arar. Çocuklukta oyun oynama, kendi oyununun senaristi olma durumuyla rahatlatılan bu dürtü, erginlikte hayal kurma eylemine dönüşür. Yetişkin kişi hayallerini gizler, bunu anlatmak için bile bir utanç duyar. Freud'a göre düş kurmak, mutlu insanların yapamadığı bir eylemdir. Bunu ancak doyuma ulaşmamış kişiler yapar (Bender, 2013). "...Bundan ötürü insan gerçek hayatta kavuşamadığı bu zevkleri hayal-kurma yolu ile elde etmeye çalışır. İnsanlar büyüdüklerinde oyuna son verirler ve aldıkları hazdan vazgeçmiş gibi görünürler. Fakat bu doğru değildir. Bu yalnızca onu bir diğeri ile yer değiştirmektir. Böylece gerçeklik ilkesinin sözünü geçiremediği bir hayal dünyasında insan en gizli arzularını tatmin eder. Çoğunlukla cinsel ya da kendini başarılı, kuvvetli ve yüksek görmekle ilgili isteklerdir bunlar. Bu hayal kurma eylemi aşırı kaçır, normal sınırları aşarsa ruh hastalığı için ortam hazırlanmış demektir." (Moran, 1991). Bastırılan dürtüler rüyalarda, dil sürçmelerinde kendini açığa çıkarır. Böylece bireyin arzuları ve içgüdüleri bastırılarak bilinçdışı itilmiş olur. Birey bu arzuları ya da içgüdüleri tatmin ettiği takdirde toplum tarafından ötekileştirileceğini düşünür. Bundan kaçan kişi, bu içgüdüleri bilinçaltına iter. İtilen içgüdü ve arzular bu bölgede denetimsiz ve serbest bir şekilde kalırlar. Freud bu bastırılma sonucunda nevrotik rahatsızlıkların ortaya çıktığını savunur (Saldıran, 2012).

3. LEONARDO DA VİNCİ'NİN YAŞAMI VE YAPITLARINA ETKİSİ

Freud'un Leonardo'ya ilgisinin eskiye dayalı olduğu Fliess'e yazdığı 1898 tarihli mektupta yer alan bir cümleyle gösterilmiştir. "Belki de en ünlü solak herhangi bir aşk ilişkisi yaşamış olduğu bilinmeyen Leonardo'ydu." (Freud, 1999). Freud sanatçılar üzerindeki ilk psikanalizini Leonardo üzerinde yapmış, ardından sanatın farklı dallarından sanatçılar seçerek çalışmalarını sürdürmüştür. Leonardo'yu seçme sebebi hem duyduğu hayranlık ve ilgi hem de eser ve karakterine dair birçok gizem taşımasıydı. Freud sanat ile alakalı "Sanat, çocukluk tecrübelerinin büyüklüğe aktarılmasıdır" sözünü kullanır. Leonardo'nun eserlerine, özellikle kullandığı kadın figürlerine bakılırsa, bu eserlerin çocukluk döneminden izler taşıdığı görülür. "İlk üç dört yaşındaki izlenimler ruhta yerleşerek ileride hiçbir olayın silemeyeceği davranış biçimlerinin doğmasına neden olur" (Haykır, 2016) cümlesiyle, Leonardo'nun sanatına farklı bir pencereden bakmamıza olanak sağlar.

"Freud, Leonardo'nun psikobiyoğrafisinin temel yönlerini ortaya çıkarmak için sadece bir psikanalizin fark edebileceği bölük pörçük bir ekran anısı gibi uzak ipuçlarını kullandı. İlk olarak sanatçının çocukluğu ile yetişkin sanatı arasındaki ilişkiyi formüle etti. Leonardo'nun enigmalarını göz önünde bulunduran Freud, herhangi bir heteroseksüel ilişkinin eksikliğine; cinsel dürtünün röntgencilikte ve sanatta yüceltilmesine, cinsel merakın yerine bilimsel merakın ikame edilmesine ve paradoksal bir şekilde silah icadıyla birleşen genel olarak barışçıl bir eğilime dikkat çekti. Leonardo'nun nezaketi, kadvraların gözlemlenmesine dayanan grotesk canavarlar ve anatomik çizimler yaratmasıyla bir arada var oldu. Leonardo idam sehpasında idam edilmeyi bekleyen suçluları inceledi. Hızlıca çizebilir ya da uzun süreler boyunca sabırla resim yapabiliirdi. Geride yüzlerce çizim, ancak az sayıda resim bıraktı. Sanatsal ve bilimsel projelerinin büyük bir kısmı yarım kaldı." (Blum, 2001).

Leonardo 15 Nisan 1450'de saat gece 3 suları Rönesans döneminde evlilik dışı bir ilişkiden meydana geldi. Beş yaşına kadar onunla annesi ilgilendi, doğumu sırasında ise babası Albiera adındaki ilk eşi ile evlendi. Sonraları annesinin de evlenmesi üzerine küçük Leonardo'ya büyükannesi ve büyükbabası baktı ve bir dönem sütanneye verildi. 1476 yılında sanatını icra ettiği Verrocchio atölyesinden talihsiz bir olayla ayrıldı. Üç genç erkek, Leonardo'yu eşcinsel ilişki kurduğu iddiasıyla şikâyet etti. Bunun o dönemdeki cezası idamdı fakat yeterli kanıt bulunamadığından Leonardo beraat etti. Bu olay Leonardo'nun atölyeyi ve Floransa'yı terk etmesine neden olarak yaşamının bir dönüm noktası oldu.

Bundan sonra kendisini tamamen bilime, gözleme ve sanata adadı.

Leonardo ve annesi birbirlerine büyük bir aşk ile bağlıydı. Sonraları anneden kopuş, çocuk Leonardo için bir tehdit haline geldi. “(...) çocuk tarafından algılanmış olan iç tehdit, onu, sevilen kimsenin reddi ile kurtulunabilen bir dış tehlikeyi anımsatmaya elverişli olduğu için korkmuştur. İncelenen bütün olgularda benzer bir sonuca varıyoruz. Şunu açığa vuralım; içgüdüsel iç tehlikenin gerçek dış tehlikeyi koşullamasını ve hazırlamasını beklemiyorduk. (...) Bu korkunun gerçek bir tehlikeye karşılık verdiğini görüyorsunuz. Anne bulunmadığı ya da çocuğunu sevgisinden yoksun bıraktığı zaman, bu çocuk gereksinimlerinin giderileceği güveni içinde değildir. Hatta o zaman en acılı ve gerilimli duyguları içinde yaşamaktadır (Freud, 2011). Bununla birlikte anneden ayrılış ayrılık anksiyetesinin bir nedenidir. Leonardo’nun annesinden uzak kalması ve anneye duyulan özlem; resimlerinde özellikle kadın figürlerine yansımıştır. Psikanaliz kuramında anneden uzak kalmanın bazı sonuçları vardır. “Anneden ya da duygusal olarak uzak bir anneden erken bir ayrılma, (...) çocukların daha sonraki yaşamlarında onları kendiliğinden sorunlara götürmeyecektir. Onlar bedensel ya da zihinsel hastalığa karşı daha savunmasız, eğitimlerinde ya da iş yaşamlarında daha az başarılı olmaya eğilimli olacaklar ve ilişkiler kurmakta zorlanacaklardır, ama bunlar istatistiksel olasılıklardır.” Leonardo dönemin yasaklı bir ilişkisinden meydana geldiğinden dolayı üniversite öğrenimi görme olanağı yoktu. Fakat buna rağmen oldukça başarılı ve üretken oldu. Bu noktada bedensel ya da zihinsel hastalıklara savunmasız olması yadsınamayacak bir gerçektir. Öyle ki, ikili ilişkilerden uzak durmuş, fiziksel temastan dahi kaçınmıştır. Leonardo, insanların hoş yüzleri ve duygusal eğilimleri olmasa, insanlığın kısa sürede yok olacağını savunmuş ve üreme faaliyetinin çok iğrenç olduğunu belirtmiştir. Cinselliğe olan tutumu ve uzaklığı kadın ve erkeğin çiftleşmesi konulu eskizinde açık fark edilir (Şekil 1).

Şekil 1. Cinsel eylem ve erkek cinsel organı çalışma, Yaklaşık 1492, Kağıt üzerine kalem ve mürekkep, 273 mm x 202 mm.

Bu eskizde erkeğin bedeni bütün, kadınınki ise kısmen çizilmiştir. “Kadının göğsünde iki ötür görünür. İlki aslında sanatsal bir hatadır çünkü dış hatlar pörsümüş ve hoş olmayan bir biçimde sarkmış bir göğüs görünümünü verir. İkinci hata anatomiktir çünkü cinsellikten kaçış araştırmacı Leonardo’yu çocuk emziren bir kadın memesini yakından incelemekten alıkoymuştur.” Bedenlerin incelenmesi ölüye tecavüz olarak sayıldığından insan bedenini ve iç organlarını incelemek o dönemde mümkün değildir. Hatalı anatomik yapının dışında, erkeğin cinsel organı mükemmel bir doğrulukta resmedilirken, kadın cinsel organını bu denli özensiz biçimde ele alması çarpıcı bir olgu olarak kalır. “Öte yandan erkek cinsel organı Leonardo tarafından çok daha doğru resmedilmiştir. Bu durumda, örneğin testisi çizmekle

yetinmemiş ama aynı zamanda mükemmel bir doğrulukla çizdiği epididimsi (testisin üzerinde erbezi kanallarının kıvrıntılı yerleşimiyle oluşan yapı) de yerleştirilmiştir. Özellikle dikkat çekici olan şey Leonardo'nun birleşmenin gerçekleşmesi için kullandığı duruştur. (...) Eğer kişi kendisinin haz almasını istiyorsa genellikle kendisini olabildiğince rahat bir konuma sokar.” (Freud, 1999).

Leonardo'nun resimlerinde de açıkça fark edilen anne figürü eksikliği, onun için yaşam boyu bir arayışa dönüşmüştür. Oidipus kuramı ve anne-çocuk ilişkisinin ne denli sonuçlar doğurduğuna dair kuramları da göz önüne aldığımızda; kişiliğin gelişimi, bireyin gelecek yıllara olan etkisi ve cinsel eğilimi bakımından önemli olan bu yoksunluğun eserlerine de yansımış olması pek de şaşırtıcı bir durum olmayacaktır. Leonardo belki de özlemini çektiği anne figürünü yalnızca resimlerdeki net, gerçekçi figürlerinde arıyordu. Ne kadar gerçekçi olursa ulaşılması o kadar kolay olduğu düşüncesine sahip olabilirdi. “Yakalamak isteyip de yakalayamadığı duyguların kaçıışı, uçuşu, bir belirip ardından kaybolan ifadenin belirsizliği ancak sfumato tekniğiyle verilebilirdi. Sfumato, tam da bu kaygan ve serabımsı duygu ve ifadeleri aktarmanın tek yoluydu. Belki de sürekli hayalinde canlandığı duygunun bir duman gibi uçuşup gitmesi, hayalindeki gibi yakalayamaması onu sfumato tekniğine götüren en önemli etkendi.” (Haykır, 2016). Eserlerinde görülen esrarengiz gülümseme, nesnelere gizemli bir sisin içinden, hamileliğin, doğumun ve ölümün büyük gizemlerinden görülmesi de olağanüstü sfumato'su ile ilişkilendirilebilir.

Şekil 2. Leonardo Da Vinci, 1503-1507 / 1519, tuval üzerine yağlı boya, 77x53 cm, Louvre Müzesi.

“Freud, Mona Lisa'nın (Şekil 2) gülümsemesinin bilinçsizce Leonardo'ya annesinin gülümsemesini hatırlattığını ve böylece hayranlık duyduğu biyolojik annesinin bastırılmış anısını yeniden canlandırdığını öne sürdü. Ayrıca, İsa'nın annesi ve büyükannesi olan Madonna ve Azize Anne'nin aslında sırasıyla Leonardo'nun üvey annesi (Donna Albiera) ve biyolojik annesi Caterina'nın (baba tarafından büyük annesi Monna Lucia ile birlikte) temsilleri olduğunu öne sürmüştür.” (Blum, 2001). Leonardo'nun Mona Lisa resmini St. Anne resminden (Şekil 3) ne kadar önce veya sonra yapıldığını bilmemiz olanaksızdır. Her iki resim de yıllarca sürmüştür. Hans Fries, Girolamo dai Libri gibi ressamlar farklı kompozisyonlarla işlemiştir. Örneğin, Anne'i Meryem'in yanına oturtmuş ve çocuğu aralarına yerleştirmişlerdir. Leonardo ise Meryem annesinin kucagında oturmuş, öne doğru eğilmiş ve her iki kolunu da kuzuyla oynayan bebeğe doğru uzatmıştır. Büyükanne bir kolunu kalçasına dayamış ve neşeli bir gülümsemeyle durmaktadır. İki kadının da dudaklarındaki gülümseme Mona Lisa'dakinin aynısıdır. Dışa vurulan şey içsel duygu ve dingin neşedir. Leonardo'nun çocukluğu ile bu resim arasında

benzerlikler vardır. İki anneye büyümüş olmasından dolayı bu resim onda bazı duygular yaratmış olabilir. Meryem'in annesi St. Anne, Meryem Ana'dan biraz daha olgun fakat genç bir kadın olarak resmedilmiştir. Sanki çocuk iki anneye sahip olmanın huzuru içindedir.

Şekil 3. Aziz Anna, Meryem ve Çocuk, 1503, kavak paneline yağlı boya, 168x130 cm, Louvre Müzesi.

“Leonardo gerçekten de annesine karşı ikircikli davranmış, ona hem düşmanlık hem de sevgi beslemiş olabilir; bu da Madonna ve Azize Anne'nin sanatçının iki annesi olarak yorumlanmasıyla tutarlıdır.” (Blum, 2001). Leonardo'nun kökenleri ve ebeveynlerinin ilişkisi hakkında kafası karışmıştır. St. Anne'in bedeni Madonna'nınkiyle kaynaşmıştır. İki bedeni birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Bu da Leonardo'nun zihninde bulunan temsillerin kaynaşmasını, farklılaşmasını, duygular ve düşüncelerin, beden ve zihnin izolasyonunu temsil etmektedir. Leonardo'ya karşı Mesih Leonardo'ya baktığımızda her şeye gücü yeten ve ölümsüz olan ile dünyevi ve gerçekçi olan arasındaki bir iç bölünmeyi de görebiliriz. Bu erken bölünme ileriki yıllarda sanatsal ve kişisel kimlik arasında da bölünme yaratabilir. “Leonardo'nun aile romantizminde o, Bakire Meryem'in ilahi çocuğu, idealize edilmiş annenin yüceltilmiş oğlu ile özdeşleştirilir. Alçakgönüllü biyolojik annesi sanatında yüceltilir ve kendi damgalanmış gayrimeşru statüsü, tapılan İsa'nın çocuğuna dönüştürülür. Sanat geçiciliği aşar ve nesne ölümsüzleşerek benlikle birleşir.” (Blum, 2001).

Kayalıklar Madonnası (Şekil 4), Leonardo'nun geliştirmiş olduğu sfumato tekniğinin uygulandığı en güzel örneklerden biridir. Hz. Meryem resimde en yüksek konumdadır. Meryem bir eliyle Vaftizci Yahya'yı tutar. Çocuk İsa bu resimde annesinin kucağında değildir daha çok uzaktan onu kutsar gibidir. Vaftizci Yahya ellerini birleştirerek İsa'ya saygısını göstermektedir. Ön plandaki su havuzu vaftizi simgelerken zambakların keskinliği Meryem'in kalbini delen üzüntü kılıçlarına vurgu yapmaktadır. Çocuklar resimde aynı konumda oynamazlar. Vaftizci Yahya, Meryem Ana'nın peleriniyle korunmakta ve diz çökmektedir. Bunun bir sebebi; Vaftizci Yahya'nın korunmaya muhtaç insan ırkını temsil etmesidir veya ona şükranlarını sunuyor da olabilir. Bir diğer kısımda ise İsa'nın üstünlüğü annesinin el hareketiyle gösterilmiştir. Bu resimde çocuk İsa sağ alttaki Cebrail meleğine annesinden daha yakın durmaktadır. Melek bir eliyle çocuk İsa'yı destekler niteliktedir. Bazı eleştirmenlere göre Cebrail'in bu eli tanrının elidir. Belki de İsa'nın annesinden erken yaşta ayrılması, beden ve ruhen ondan uzak kalması da bu resme yansımıştır. Leonardo İsa'yı kendi yerine koymuş, annesini Meryem'e benzetmiş

ve kendisine bakım veren diğer kadınları da Cebrail şeklinde resmetmiş olması olasıdır. Bu resim Leonardo'nun not defterinde anlattığı resim teorisinin ilk ifadesidir. Bu teori şunu ifade eder: gölgede renklerin bireysel niteliğinin kaybolur ve bir nesne gölgede kaldığında, farklı renkteki diğer nesnelere ayırt edilmemesi gerekir. Bu nesnenin gerçek rengi yalnızca parlak ışıktadır görülmelidir.

Şekil 4. Litta, Leonardo da Vinci, Giovanni Antonio Boltraffio, 1490, Panel üzerine tempera, 42x33 cm, Ermitaj Müzesi.

Madonna Litta (Şekil 5), 15.yüzyıl sonlarına ait bir tablodur. İsa bir eliyle annesinin göğsünü tutarken diğer eliyle gelecekteki tutkusunu simgeleyen saka kuşunu tutmaktadır. Bebek İsa bu resimde Meryem'e annelik duygusunu hissettirmektedir. Meryem'in kırmızı elbise üzerindeki mavi pelerini, saçlarını sıkı ve ortadan toplayıcı ve eşarpla sarması "annelik" kelimesinin vücut bulmuş halidir. Yüzündeki masum ifade, saflık ve asalette şefkatli bir annelik duygusu yatar. Bu figür adeta Hz. Meryem'den önce bir "anne"dir. Önemli bir diğer detay ise başında hale olmayışıdır. Anne ile oğul Hıristiyanlık açısından değil, ilişkileri bakımından kutsallaştırılmıştır. Leonardo'nun yaptığı kadın figürlerinin çoğunda bunu hissederiz.

Şekil 5. Litta, Leonardo da Vinci, Giovanni Antonio Boltraffio, 1490, Panel üzerine tempera, 42x33 cm, Ermitaj Müzesi.

4. SONUÇ

Bu makalede psikanaliz kuramının sanata katkıları incelenmiştir. Bilinçaltı ve arzuların gündelik yaşamımıza etkileri fark edilmiş, ne şekillerde kendini gösterdiği araştırılmıştır. Freud, bilinçaltının genellikle rüyalar, espriler, dil sürçmeleri ve sanat eserlerinde ortaya çıktığını dile getirmiştir. Sanatçının nevrozlu kişi olarak adlandırılmasının doğru olmadığı, sanatçının sanat eseri sayesinde kendini ruhsal hastalıklardan koruduğu sonucuna varılmıştır. Sanatçı eserinde olmak istediği dünyayı yaratabilir veya derinlerde kalan korkularını dışa vurabilir. Bu da sanatçının kendisine bir nevi psikoterapi yapabildiği anlamına gelir. Aslında sanatçı, bilinçaltını başarılı bir şekilde nesnelleştirebildiği için bu gözle görünür. Toplumun geri kalanı kendilerini apaçık ortaya dökebilecekleri bir alan bulamadığında ruhsal bunalım kaçınılmazdır.

Kişi bilinçaltında bastırıldığı doyuma ulaşmak için çeşitli eylemlere başvurur. Çocuklukta bu kendi oyununun senaristi olma ile kendini gösterirken, yetişkinlikte hayal kurma şekline evrilir. Bu hayaller de genellikle bastırılır ve aşırıya kaçıldığında ruh hastalığı için ortam hazırlanmış demektir. Bu noktada Freud, sanatın iyi bir kaçış yolu olduğunu belirtir. Sanat eserine bakılarak sanatçıyı çözümleme veyahut sanatçıya bakılarak eseri çözümlemek mümkündür. Bu görüşlerin temelleri psikanaliz tarafından atılmıştır.

İlk üç dört yaşındaki izlenimlerin ruhta yerleşerek ileride hiçbir olayın silemeyeceği davranış biçimlerinin doğmasına neden olduğunu belirten Freud, hastaları ve sanatçıları bu bağlamda incelemiştir. Leonardo da Vinci'nin çocukluk anılarına baktığımızda eserleri hakkında fikir yürütmemiz olasıdır. Anne özlemi çeken, sağlıklı ebeveyn ilişkisi görmeyen ve sevilmeden geçirilen bir çocukluk geçirdiği göz önüne alınırsa eserlerinde bunun izlerini görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Kadın ve erkeğin çiftleşmesi konulu eskizinde cinsellikten kaçışı görülürken; Mona Lisa tablosu ve St. Anne Meryem ve Çocuk tablosunda anneye duyulan özlem fark edilir. Leonardo'nun cinsellikten kaçınması ve kurduğu yakın ikili ilişkiler de psikanaliz kuramı ile incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Aliçavuşoğlu, E. (2012). Psikanaliz, Freud ve sanat. *Sanat Tarihi Yıllığı* (20), 1-16.
- Baydemir, G. (2020). Resim yapıtında ‘’anı’’ olgusu. *International Journal of Troy Art and Design* 1(1), 133-144.
- Bender, M. T. (2013). *Duyguların izinde sanatsal yaratma*. Ankara: Nobel.
- Blum, H. P. (2001). Psychoanalysis and art, Freud and Leonardo. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 49(4), 1409-1425. <https://doi.org/10.1177/00030651010490040501>
- Craib, I. (2004). *Psikanaliz nedir?* (Çev. Kılıçlıoğlu, A.). İstanbul: Say Yayınları.
- Çelikkan, Ş. (2017). Sigmund Freud’da yaratmanın psikolojisi: psikanalitik sanat. *Sosyal Bilimler Dergisi* 11(11), 220-227. <http://dx.doi.org/10.16990/SOBIDER.3446>
- Ersevım, İ. (2008). *Freud ve psikanalizin temel ilkeleri*. İstanbul: Assos.
- Freud, S. (2011). *Psikanaliz üzerine konferanslar*. Ankara: Alter.
- Freud, S. (1999). *Sanat ve edebiyat*. İstanbul: Payel.
- Freud, S. (2021). *Sanat ve sanatçılar üzerine* (Çev. Gürsoy, M.). Ankara: Dorlio.
- Haykır, M. (2016). Leonardo Da Vinci’nin kadın figürlerinde anne imgesine yönelik psikanalitik bir inceleme. *Sanat Dergisi* (29), 57-73.
- Kandinsky, W. (2020). *Sanatta ruhsallık üzerine*. İstanbul: Ketebe.
- May, R. (2013). *Yaratma cesareti*. İstanbul: Metis.
- Moran, B. (1991). *Edebiyat kuramları ve eleştiri*. İstanbul: Cem
- Read, H. (1981). *Sanat ve toplum*. Ankara: Umran
- Saldıran, A. (2012). *Psikanaliz başlığı altında Freud’un Leonardo ve Mona Lisa analizi özelinde imge oluşumu* [Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- San, İ. (2018). *Sanat ve eğitim*. İstanbul: Ütopya
- Sevinç, K. (2019). Freudyen psikolojide bilinçaltı ve bilinçdışı kavramları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar. *Kilitbahir* (15), 125-158.